

B E W E G I N G

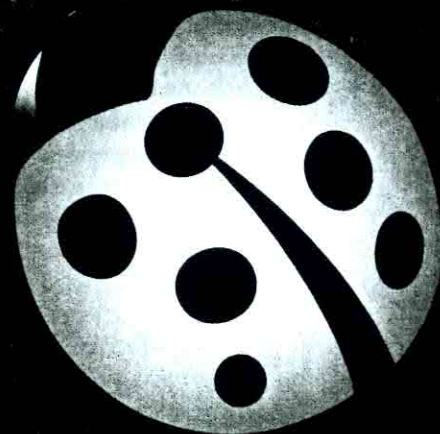
73E JAARGANG NR. 1 - VOORJAAR 2009

RESSENTIMENT BIJ
NIETZSCHE EN SCHELER

DE DUITSE EN DE
AMERIKAANSE ATOOMBOM

HET DEBAT: EEN CHRISTEN IS EEN PACIFIST
MINISTER VAN MIDDELKOOP

INTERVIEW MET HANS ACHTERHUIS
EN WIJNAND DUYVENDAK

GEWELD

WIE 'RECHTVAARDIGE OORLOG' ZEGT, ZEGT 'AUGUSTINUS'. MAAR IS DAT TERECHT? ZEGT AUGUSTINUS NIET VEEL MEER? EEN CONFRONTATIE VAN HET GANGBARE NIET-PACIFISTISCHE BEELD VAN AUGUSTINUS MET ZIJN COMMENTAAR OP DE BERGREDE.

AUGUSTINUS OVER DE BERGREDE EN OVER DE 'RECHTVAARDIGE OORLOG':

JE ANDERE WANG TOEKEREN IS 'NORMAAL'

DE UITGAVE DIE – op de *Belijdenissen* en *De stad van God* na – een onverwacht brede verspreiding heeft gevonden in de afgelopen jaren is Augustinus' *De sermone Domini in monte*, in 2000 uitgebracht als *Het huis op de rots: verhandeling over de bergrede*. Van deze uitgave verschenen tot nu toe drie drukken. Hoewel de stijl van dit werk minder sprankelend is dan van de meeste preken van Augustinus, komen in dit werk fundamentele aspecten van christelijk leven aan de orde, omdat Jezus' Bergrede een van de belangrijkste en invloedrijkste teksten is van het Nieuwe Testament. Met het oog op de veertigdagen- of lijdenstijd is dit jaar langs elektronische weg publiciteit verspreid aan alle parochies in Nederland en Vlaanderen en aan alle PKN-gemeenten om de Bergrede en Augustinus' commentaar daarop extra aandacht te geven in het kerkelijk leven als voorbereiding op het Paasfeest.

De dan nog jonge Augustinus blijkt in zijn commentaar een groots en diepzinnig uitlegger. In zijn toelichting is bijvoorbeeld de mooiste en uitvoerigste beschouwing over het onzeverder bewaard gebleven. Verder komt een heel genuanceerde visie op de joodse tradities aan het licht. En er komen bovendien minder bekende aspecten van zijn spiritualiteit aan de orde. Met het oog op het thema van dit nummer over 'geweld' kan het zinnig zijn om te laten zien hoe Augustinus omgaat met een van de sleutelpassages uit de Bergrede.

DE ANDERE WANG TOEKEREN? PROBLEMEN ALOM!

„Jullie hebben gehoord dat gezegd werd: 'Een oog voor een oog en een tand voor een tand' (vgl. Ex 21,24-25; Lv 24,20 en Dt 19,21). En Ik zeg jullie je niet te verzetten tegen wie kwaad doet, maar wie je op de rechterwang slaat, ook de linkerwang toe te keren.” (Mt 5,38-39)

De uitleg van deze tekst is aanleiding geweest voor vele meningsverschillen en felle debatten. Veel problemen gaf bijvoorbeeld de vraag of deze opdracht van Jezus letterlijk of figuurlijk moest worden genomen: wie een letterlijke interpretatie voorstond, verbond hieraan meestal een radicaal ethische toepassing; wie voor een figuurlijke uitleg koos, pleitte dikwijls voor een gematigd gebruik. Meningsverschillen ontstonden ook over de vraag voor wie deze instructie was bedoeld: ter inleiding op de Bergrede vermeldt de evangelist uitdrukkelijk dat Jezus zich tot zijn leerlingen richt, maar op het einde blijkt dat een menigte geestdriftig heeft staan meeluisteren. Deze dynamiek leidde in de loop der eeuwen tot de uitleg dat zo'n radicaal voorschrift over het afzien van weerstand aan onrecht nooit voor alle christenen uitvoerbaar kon zijn, maar alleen toepasbaar was voor een beperkte groep: de geestelijke stand bijvoorbeeld, of de leden van religieuze ordes. Ook kon de vraag opkomen of Jezus dit onderdeel van de Bergrede zelf wel in praktijk had gebracht: toen Hij door een dienaar van de hogepriester in het gezicht werd geslagen, hield Hij hem immers niet de andere wang voor, maar riep Hij de dienaar ter verantwoording voor zijn gedrag (Joh 18,22-23).

door

Hans van Reisen

DE BERGREDE: NIET UNIEK

Verskil van mening hoeft er in elk geval niet te bestaan over de vraag of het vredelievende karakter van de Bergrede uniek is voor de christelijke tradities. Dat is het namelijk niet! In bovenstaande passage klinken oudere teksten door uit de joodse tradities. “Mijn rug heb ik prijsgegeven aan hen die mij wilden slaan, en mijn wangen aan hen die mij de baard uitrukten; mijn gezicht heb ik niet onttrokken aan beschimpingen en bespuwing”, aldus Jesaja

50,6 (vgl. Kl 3,30). En de wijsheidsleraar Jezus Sirach maant zijn leerlingen af te zien van elke wraak (Sir 28,1). Ook wijst men op teksten uit de klassieke oudheid. In Plato's *Gorgias* 469C spreekt Socrates een morele voorkeur uit: het is beter om onrecht te ondergaan dan het te begaan. En Seneca spoort in *De ira* 2,34,1-2 aan om van elke vorm van woede af te zien en zachtmoedig te blijven.

AUGUSTINUS' UITLEG: ONDERSCHIEDINGEN IN REACTIES OP GEWELD

In discussies over de betekenis van Jezus' toespraak op de berg wordt dikwijls ook verwezen naar Augustinus' inbreng. Men ziet hem dan bij uitstek als de vertegenwoordiger van de behoedzame Bijbeluitleg, waarin weinig ruimte bestaat voor de radicaliteit zoals in de Bergrede verwoord en door de vroege kerk gepraktiseerd. In dit verband verwijst men dan naar

een lange brief van Augustinus (*Epistula* 138,9-15). Op bijna zestigjarige leeftijd schreef de bisschop van Hippo Regius dit epistel aan Marcellinus, die vanaf 410 in Carthago gevolmachtigde van de Romeinse keizer was tijdens grote schermutselingen tussen verschillende christelijke groeperingen daar.

In Augustinus' commentaar op de Bergrede valt echter nog een andere uitleg te vinden. De oude regel 'oog om oog, tand om tand' staat in hedendaagse maatschappelijke discussies nogal eens symbool voor een verouderd bestel: het verwijst dan meer naar fundamentalistische geloofspraktijken dan naar een moderne rechtsorde. Augustinus maakt zijn lezers er om te beginnen van bewust hoezeer de oude regel die in Jezus' tijd – aldus de evangelist – door schriftgeleerden en Farizeeën werd gepraktiseerd, een grote stap voorwaarts was! „Men vindt immers niet gemakkelijk iemand die, wanneer hij een klap heeft gekregen, slechts één klap wil teruggeven en wanneer hij van iemand één scheldwoord te horen

AUGUSTIJNS INSTITUUT

In 1989 hebben de leden van de Nederlandse Provincie van de Orde der Augustijnen (o.s.a.) het Augustijns Instituut opgericht. Het instituut is gehuisvest op de oudste plek van Eindhoven. Tussen torenflats, winkelcentra, internationale ondernemingen als Philips en de vele moderne sportvoorzieningen van PSV valt het gebouwencomplex van de augustijnen nog maar nauwelijks op. Een gedeelte van het augustijnenklooster in de binnenstad dateert van 1420. Recente archeologische opgravingen ter plekke hebben sporen van oudere bewoning aangetoond, die al zo'n duizend jaar oud moeten zijn.

Het instituut zelf werd uiteindelijk ondergebracht in een nieuw gebouwde vleugel van het klooster uit 1996. De kelder en de begane grond bieden ruimte voor een gespecialiseerde boekencollectie; op de eerste verdieping zijn enkele medewerkers en het provinciaal archief van de orde gehuisvest. De kleine staf (3,0 fte) werkt samen met enkele freelancers en vrijwilligers aan de doelstellingen van het instituut. Alle medewerkers zijn in dienst van de orde, waarvan de leden in de Lage Landen steeds ouder en kleiner in aantal worden: in Nederland leven nog ongeveer 50 augustijnen met een gemiddelde leeftijd van meer dan 80 jaar oud! Zoals bij alle andere kloosterordes en -congregaties worden in rap tempo gebouwen ontruimd of verbouwd tot kloosterbejaardenhuizen. Belangstellenden voor religieus leven melden zich vooral bij enkele Nederlandse augustijnen in Indonesië en Bolivia.

Het instituut stimuleert de belangstelling voor en de bestudering van Augustinus' spiritualiteit in het Nederlands taalgebied. Daartoe worden regelmatig studiedagen in Eindhoven belegd en ondersteunt het instituut plaatselijke initiatieven in kerkelijk of universitair verband. De meeste tijd en energie worden besteed aan het publiceren van vertalingen. Voor verschillende vertaalprojecten komen daarvoor classici, theologen en neerlandici elke maand bijeen om interdisciplinair ontwerpvertalingen te verfijnen en voor publicatie gereed te maken.

Voor buitenstaanders is in het afgelopen anderhalve decennium een indrukwekkend aantal boeken gerealiseerd (zie www.augustijnsinstituut.nl => publicaties => eigen publicaties). Anders dan in enkele omliggende taalgebieden zoals het Engels, Frans, Italiaans en Spaans is het in onze taal vooralsnog niet mogelijk om alle werken van Augustinus (354-430) vertaald te krijgen. Daarvoor is zijn literaire nalatenschap te omvangrijk: achter 130 titels gaat net zoveel tekstmateriaal schuil als in 10 bijbels bij elkaar! Gekozen is daarom voorlopig om vooral Augustinus' preken en Schriftcommentaren te vertalen. Voor de inhoud daarvan bestaat brede belangstelling binnen de verschillende kerken. De pastorale aspecten van deze werken sluiten bovendien aan bij de oorspronkelijke doelstelling van de augustijnenorde. De orde is ontstaan in Italië toen in 1256 kluizenaarsbewegingen rondom verschillende handelssteden tot één verband werden samengebracht en gestimuleerd werden tot evangelische prediking en apostolisch leven. Pastoraat in de steden is de eeuwen door een belangrijk kenmerk gebleven van augustijns leven.

BELANGSTELLING VOOR AUGUSTINUS

De belangstelling voor Augustinus in de Lage Landen dateert niet van vandaag of gisteren maar kent al een lange geschiedenis. In de vijftiende eeuw kiest een gedeelte van de Zusters en Broeders des gemenen Levens in verschillende steden in de noordelijke Nederlanden de leefregel van Augustinus als richtsnoer voor gemeenschappelijk religieus leven. De regel blijkt een goed hulpmiddel om de idealen van deze kerkelijke vernieuwingsbeweging te praktiseren. In de zestiende eeuw zijn Erasmus en Luther met elkaar in correspondentie verwickeld. Hun inzichten hebben een grote invloed op de reformatorische tradities. Het vraagstuk over de verhouding tussen de menselijke wil en goddelijke genade houdt de gemoederen intensief bezig. Een juiste interpretatie van Augustinus' opvattingen speelt in deze gedachtewisselingen een grote rol. In de disputen rond hetzelfde theologische thema beroepen jansenisten en tegenstanders zich sinds de zeventiende eeuw veelvuldig op Augustinus.

De Nederlandse belangstelling voor Augustinus en zijn erfgoed wordt in de negentiende eeuw voortgezet. Sinds 1895 zijn de augustijnen in Nederland in een afzonderlijke provincie georganiseerd. In deze provincie heeft de traditie van studie op Augustinus en zijn invloed altijd een markante plaats gehad in de theologische en filosofische opleiding. Die zelfstandige opleiding is in de jaren zestig van de twintigste eeuw opgeheven. Met het Augustijns Instituut is een nieuw draagvlak ontstaan om de aandacht voor Augustinus in stand te houden. Daar is genoeg reden voor: ook in deze tijd blijkt hij een inspiratiebron voor theologie en pastoraat in katholieke én reformatorische kerken.

heeft gekregen, zich ermee tevreden stelt met een soortgelijk scheldwoord te reageren. Maar hij neemt veel te veel wraak omdat hij door woede zichzelf niet meer meester is; of omdat hij het rechtvaardig vindt dat een ander die met beledigen is begonnen, zwaarder wordt beledigd dan iemand die niet zelf had beledigd. Zo'n instelling is grotendeels aan banden gelegd door de (joodse) wet waarin geschreven staat: 'Een oog voor een oog en een tand voor een tand.' Met die woorden wordt de maat aangegeven om te voorkomen dat de wraak het onrecht overtreft. En dat is het begin van de vrede!' (*Het huis op de rots*, 102-103)

De waardering voor de praktijken van schriftgeleerden en Farizeeën blijkt in Augustinus' verhandeling verrassend kenmerkend en keert terug bij de bespreking van elk van de zes zogeheten antithesen in Mt 5,21-48. Met de instemming met het *jus talionis* van de oude wet staat Augustinus niet alleen: die is al terug te vinden bij Tertullianus' (ca 160-240) *Adversus Marcionem* 4,16.

Augustinus blijkt goed op de hoogte van menselijke oerdriften: wie zich onrecht voelt aangedaan, is in eerste instantie nogal eens geneigd erop los te meppen en de ander in elkaar te slaan. Dat lijken ongeschreven regels waarvan de praktijken in heetgebakerde havensteden als Carthago of Hippo rond 400 niet veel verschillen van het Nederlandse stedelijk nachtleven in 2009. Niettemin tekent Augustinus hier al bij aan dat wie niet begonnen is met kwaad doen, maar eenmaal zelf beledigd door een ander op meer wraak zint dan louter een belediging, al een morele stap in de goede richting doet, hoewel zo iemand zich nog niet houdt aan de bepalingen van de oude joodse wet. Bovendien wijst Augustinus erop dat tussen de bepalingen van het *jus talionis* en die van het evangelie eigenlijk nog twee stappen worden overgeslagen. Je zou je namelijk als eerste stap kunnen voorstellen dat wordt afgezien van vergelding in gelijke mate: iemand verlangt dan bijvoorbeeld maar één klap voor twee klappen of eist een oor voor een oog. De tweede stap is dan af te zien van elke vorm van vergelding of wraak. Maar in plaats daarvan wordt Jezus' volgelingen in het evangelie opgedragen steeds bereid te blijven nog meer onrecht te verduren.

EVANGELIE IN PRAKTIJK

Wie nu denkt dat alleen volmaakte heiligen tot zulke hoogede praktijken in staat zijn, vergist zich. Want juist op dit niveau wijst Augustinus op gewone mensen die deze hoogstaande evangelische norm al waarmaken: „Die manier van doen behoort tot de barmhartigheid. Dat beseffen zij het beste die verzorging bieden aan innig geliefden zoals aan kinderen, aan iedere dierbare in diens ziekte, aan peuters

Het zwaard van de overheid

Ik ben van de lichte '59 en heb nooit een zwaard gedragen of zelfs leren dragen. Door mijn vrijstelling van militaire dienst werd ik gelukkig ook vrijgesteld van de vraag of ik een gewetensbezwaarde was. Want die vraag vond ik nog niet zo eenvoudig. In christelijke kring werd mijns inziens wel héél gemakkelijk gezegd dat de overheid het zwaard niet tevergeefs droeg. Natuurlijk ben ik blij met de vrijheid die door de NAVO en de VS gewaarborgd is. Vrijheid is een groot goed. Maar toen ik recent een artikel las over de gevolgen van de huidige economische crisis voor voormalige Oostbloklanden, werd ik mij opnieuw bewust van het feit dat vrijheid vooral een groot goed is voor welvarende mensen. Armen zitten meer verlegen om eten dan om vrijheid. En worden wapens en macht niet vooral ingezet om voorrechten en bezittingen te verdedigen, eerder dan voor de vrijheid te vechten?

Het is deze verbinding tussen geweld en belang die een zelfkritische beoordeling van de inzet van geweld zo moeilijk maakt. Geweld is een uiterst middel. Wanneer besluit je dat in te zetten? En hoe houd je de drempel voor die inzet zo hoog mogelijk? Bestaat er een rechtvaardige oorlog of helpen morele rechtvaardigingen slechts om de drempel voor de inzet van geweld te verlagen? Ik denk bijvoorbeeld aan de inzet van geweld voor humanitaire missies. Dergelijke missies verlagen de drempel, vooral ook als de partijen die ingrijpen weten dat zij zelf redelijk onkwetsbaar zijn en niet kunnen verliezen.

Natuurlijk denk ik hierbij aan Irak en Afghanistan. Moet ik werkelijk geloven dat de morele verontwaardiging over Saddam Hoessein de reden was voor de inval in Irak? Of speelden andere belangen een hoofdrol en hielp dit argument vooral de drempel voor ingrijpen te verlagen? Het is mijn overtuiging dat hoe cynischer de kijk op de inzet van geweld is, hoe hoger de drempel wordt. De gebeurtenissen van de 11e september konden niet onbeantwoord blijven. Maar de argumenten die voor die reactie gegeven worden, zijn mij te verheven. Dienen 'onze jongens in Afghanistan' de opbouw van het land of zijn ze bezig met een harde strijd tegen de taliban? Laten we erkennen dat de taliban en andere extremistische groepen een ernstige bedreiging vormen van onze geopolitieke belangen. Dan zijn we er tenminste eerlijk over waarom we daar zitten. Een eerlijkheid die nodig is om het nut en de slaagkans van dergelijke missies goed te kunnen beoordelen.

Jan Hoogland

of aan geesteszieken. Van hen hebben zij dikwijls veel te verduren en ze zijn bereid nog meer te verduren als het welzijn van hun dierbaren dat verlangt, totdat de kwetsbaarheid van die dierbaren, door leeftijd of ziekte, voorbijgaat. De Heer, de geneesheer van de zielen, gaf de leerlingen dus onderricht met het oog op de verzorging van de naasten" (*Het huis op de rots*, 104).

HET IS BETER OM EEN OORLOG TE DODEN MET WOORDEN DAN MENSEN MET HET ZWAARD!

RECHTVAARDIGE OORLOG?

Deze verrassend toegankelijke uitleg van Augustinus lijkt in groot contrast met de traditie waarin de kerkvader wordt beschouwd als een belangrijke vertegenwoordiger van de theorie over de rechtvaardige oorlog. In zijn omvangrijke werken komt de omschrijving van de rechtvaardige oorlog slechts één keer voor (*Quaestiones in Heptateuchum* 6,10). Augustinus neemt dan een omschrijving over van Cicero: een oorlog kan alleen rechtvaardig zijn als daarin onrecht wordt gewroken door te bestraffen wat in een stad of land door eigen burgers is misdaan of door te herstellen wat door anderen aan onrecht is teweeggebracht. De geschiedenis leert dat zo'n definitie onmiddellijk nieuwe discussies oproept over de juiste interpretatie. Hetzelfde geldt voor de drie klassiek geworden voorwaarden die Augustinus aan een rechtvaardige oorlog verbindt: alleen een wettige gezagsdrager (1) mag een oorlog aanzeggen vanwege een rechtvaardige oorzaak (2) en met een goede intentie (3). Het drietal staat overigens nergens in Augustinus' werken bijeen; de afzonderlijke elementen moeten uit zijn talrijke teksten bijengesprokkeld worden. Elke poging om Augustinus' ideeën over oorlog tot zo'n theorie samen te vatten, misvormt zijn innerlijke worsteling met dit onderwerp, die eigenlijk veel karakteristieker voor hem is. Zijn persoonlijke afkeer van de oorlog mag onder andere blijken uit een zin in brief 229,2: „Het is beter om een oorlog te doden met woorden dan mensen met het zwaard!”

Hans van Reisen is studiesecretaris van het Augustijns Instituut